

RHETORIC AND RELIGION IN THE 63RD AND 64TH ORATIONS OF «CORPUS DIONEUM»

Ștefan-Teodor Ivas

PhD Student, "Al. Ioan Cuza" University of Iași

Abstract: The spreading of oriental cults, the birth of Christianity, and the destruction of the second Jewish temple are some of the elements that led to considering the period of the Early Principate one of religious effervescence. In the context of a general depreciation of Tyche as a goddess, considered by some „the blind guide of life”, 63rd and 64th orations of «Corpus Dioneum» represent an apology of the old civic divinity of luck and fortune. Attributed to Favorinus of Arelate and to one of his disciples whose identity remains unknown, these discourses constitute a perfect example of the manner in which the new religious movements tend to be mirrored even in the basic exercises of the rhetorical schools of that period.

Keywords: Early Principate, Religion, Rhetoric, Favorinus of Arelate, Corpus Dioneum

Sub aspect religios sfârșitul secolului I p. Chr. și începutul secolului II p. Chr. este caracterizat de expansiunea formelor de religiozitate de influență orientală¹. Cultele greco-orientale de sorginte egipteană precum isianismul sau serapismul, microasiatică precum cultul zeiței Cybele, siriană precum cultul zeiței Dea Syria sau iraniană, precum mithraismul câștigă din ce în ce mai mulți adepți printre locuitorii imperiului. Aceștia li se adaugă ascensiunea mozaismului și a creștinismului. Reacția care predomină în această perioadă în fața acestui adevărat fenomen este cea de repliere către cultul zeilor tradiționali. În sprijinul conservatorismului religios, în afara caracterului intrinsec tradiționalist al societății romane și

¹ Pentru o imagine sintetică asupra fenomenului religios din perioada imperiului timpuriu cf. printre altele Beaujeu J., *La religion romaine à l'apogée de l'Empire. La politique religieuse des Antonins (96 - 192)*, Les Belles Lettres, Paris, 1955; Gagé J., *Basileia. Les Césars, les rois d'Orient et les „mages”*, Les Belles Lettres, Paris, 1968; Turcan R., *Culteles orientales în lumea romană*, Editura Enciclopedică, București, 1998; Cumont Franz, *Religiile orientale în păgânismul roman*, Herald, București, 2008; Sfameni Gasparro G., *Religiile lumii elenistice în Filoramo G. (coord.), Istoria Religiilor, vol. I Religiile antice*, Polirom, 2008, p. 395 – 438.

a suspiciunii acesteia față de orice formă de *externa superstitio*², vine și filosofia. Stoicismul și medio-platonismul în abordarea conceptului divinității se dovedesc puternic atașate cultelor tradiționale. Ele au avantajul vechimii, al apropierii de înțelepciunea de odinioară³ iar pentru a explica unele episoade controversate din biografia zeilor care fac parte din panteonul tradițional, se face apel la alegorie. Prin intermediul acesteia autori precum Plutarchus, Cornutus sau Dio Chrysostomus reușesc să recupereze și să revalorifice zeitățile panteonului clasic care devin fie corpuri cerești sau personificări ale elementelor care compun universul, ca în cazul stoicismului, fie *daimoni* (daivmone"), ființe care intermediază raporturile dintre zeu și oameni, ca în cazul medio-platonismului.

Opera retorului din Prusa Dio Chrysostomus (aprox. 40 – 115 p. Chr.) ni s-a păstrat sub forma unui *corpus* de 80 de lucrări numite tradițional discursuri (*orationes*) deși printre ele se află și mici tratate filosofice sau de critică literară, dialoguri și chiar și o scrisoare. Mesajul discursurilor, puternic influențat de filosofia stoică, este unul esențialmente moral. Fie că se adresează cetățenilor unei cetăți sau însuși împăratului, Dio Chrysostomus încearcă să impună audienței un ideal de moderație, modestie și stăpânire de sine prin apelul constant la educație și rațiune și prin insuflarea încrederii într-un univers rațional la baza căreia se află divinitatea. Teodiceea pe care o propune prin recunoașterea caracterului binefăcător și rațional al divinității și prin condamnarea viciului și a ignoranței umane ca singurele responsabile pentru prezența răului în lume, lasă puțin loc pentru noua sensibilitate religioasă a epocii.

În mod paradoxal, Discursurile 63 și 64 intitulate PeriV Tuvch" din *corpus* care nu îi aparțin retorului din Prusa, tocmai datorită caracterului lor nefilosofic, didactic (simple exerciții de școală cum le numește E. Amato), neurmărind „reformarea” etică a audienței ci delectarea ori surpinderea acesteia, constituie, cum vom vedea în continuare, o mărturie a unei serii de idei teologice specifice unei religiozități mai puțin intelectuale și mai apropiate de religia „trăită” a marelui mase a populației.

Discursul 63

Legitimitatea prezenței acestui discurs în *Corpus dionium* a fost pusă la îndoială pentru prima oară de editorul german Emperius. Acestuia i s-a alăturat Von Arnim, care aduce argumente de ordin stilistic în defavoarea paternității dioniene a textului⁴. Prezența hiatusului

² Pentru o „mostră” de atitudine conservatoare față de orice formă nouă de religiozitate cf. Juvenalis, Satira XV.

³ Cf. Nuffelen P. van, *Rethinking the Gods. Philosophical Readings of Religion in the Post-Hellenistic Period*, Cambridge University Press, 2011, p. 84-90.

⁴ Cf. Dio Chrysostom, *Discourses 61-80. Fragments. Letters*, with an english translation by H. Lamar Crosby, , Harvard University Press, Cambridge Massachusetts, 1951, p. 33.

din anumite pasaje a fost socotită de editorul german o inadvertență mult prea gravă pentru atenția față de acuratețea expresiei, specifică stilului discursurilor lui Dio⁵. În aceeași linie de idei, Eugenio Amato, încercând să demonstreze diferențele dintre Or. 65 și celelalte două discursuri PeriV tuvch", subliniază preferința pentru *demonstratio* din prima spre deosebire de uzul extins al *exempla* prezent în Or. 63 și 64, precum și distincția dintre imaginea divinității care reiese din aceste discursuri. În Or. 63 și 64 avem de a face cu o Tuvch atotputernică față de care omul este neputincios, în vreme ce în discursul 65 este propusă o fațetă mai nuanțată a unei Tuvch apropiată de provnoia⁶. În ceea ce privește autorul discursului 63, același Amato propune un discipol al lui Dio Chrysostomus sau al lui Favorinus din Arelate.

Brancacci, fără a nega veridicitatea acestor argumente, reliefează influența stilistică incontestabilă a lui Dio Chrysostomus asupra acestui discurs, dovedind totodată valoarea de model dobândită de scrierile retorului din Prusa în școlile de retorică ale epocii⁷.

La baza acestui discurs stă ideea omnipotenței zeiței Tuvch (pavnta ejk th" daivmono" tauvth"). De bunăvoința acesteia depinde deznodământul oricărei acțiuni omenești. Libertatea umană nu este exclusă însă, deoarece Tuvch este percepută în primul rând ca o „prezență” binefăcătoare. Ea poate însoți sau nu o acțiune omenească, dar inițiativa acestei acțiuni aparține în întregime omului. Interesantă, din acest punct de vedere, este aria semnatică a verbelor asociate zeiței: a fi prezent (parei'nai, givnesqai), a lipsi (ajpoleivpein; kataleivpein), a veghea (ejpiskopevw), a veni (e[rcomai), a însoți (e[pomai), a sta (i@sthmi). Întregul discurs se centrează pe demonstrarea acestui punct: în spatele oricăror sentimente, acțiuni sau stări resimțite ca fiind „pozitive” se află prezența zeiței.

La nivelul individului, prezența zeiței aduce bucurie, exaltare, ridică sufletul care, fără concursul acesteia, ar zace în trup ca într-un mormânt (kaiV yuchV gevnhqen u&poV th" tuvch" aijroumevnh: eij deV ajpolivpoi tuvch, periveisin w&" ejn tavfw/ tw/' swvmati⁸). În lipsa zeiței, educația nu progresează și însăși virtutea nu este decât un cuvânt steril, incapabil să producă vreo faptă bună (lovgo" ejstiV kalou' pravgmato" a[prakto"). Virtutea este judecată așadar prin prisma rezultatelor practice pe care le produce, dar asupra succesului ori eșecului unei acțiuni tronează Tuvch, astfel că virtutea, pentru a nu rămâne la stadiul de simplă vorbă,

⁵ Idee reluată și de Cerro Calderon (Dión de Prusa, Discursos LXI-LXXX, trad. Gonzalo del Cerro Calderón, Gredos, Madrid, 2000, p. 31)

⁶ Amato E., Alle origine del «Corpus Dioneum»: per un riesame della tradizione manoscritta di Dione di Prusa attraverso le orazioni di Favorino, Helios, Salerno, 1999, p. 25.

⁷ Cf. Brancacci A., Rhetorike philosophousa. Dione Crisosostomo nella cultura antica e bizantina, Bibliopolis, Napoli, 1985, p. 48.

⁸ Cf. Or. 63, 2.

trebuie să se subordoneze lui Tuvch. Inutilitatea practică a virtuții, lipsită de împrejurările favorabile care o pun în valoare și care depind de zeiței Tuvch, apare ca argument forte anti-ajrethv și în *De fortuna romanorum*.

La nivelul cetății, absența Tuvch duce la ruină (fqorav). Exemul Atenei este citat în acest sens, iar autorul, preocupat fără îndoială de statutul propriei sale ocupații, se grăbește să evoce drept indiciu al decadentei cetății nu dezastrul expediției din Sicilia sau condamnarea lui Socrate ci încarcerarea unui retor - Demostene⁹. Ținând cont de propunerea lui Eugenio Amato de a atribui paternitatea acestui discurs unui discipol al lui Favorinus, putem presupune că alegerea Atenei pentru exemplificarea unei cetăți părăsite de divinitate, este un ecou al exilului maestrului în insula Chios și al condamnării publice a acestuia de către cetățenii Atenei și ai Corintului prin dărâmarea statuilor care i-au fost dedicate în prealabil¹⁰. În planul cosmic, prezența zeiței Tuvch aduce vreme bună și fertilitatea pământului, iar lipsa ei provoacă cutremure numite boli ale pământului cu referire, fără îndoială, la epilepsie. Toate, de la victoria în război și obținerea armoniei civice pe timp de pace, până la salvarea unui naufragiat, depind de prezența zeiței. În fiecare succes (eujpragiva) trebuie celebrată o parusie a Tuvch.

În favoarea zeiței este evocată și anecdota care îl are ca protagonist pe pictorul Apelles. Acesta, încercând să reprezinte un cal în mijlocul unei lupte, nu reușea să picteze amestecul de sânge și salivă care apărea la comisura buzelor calului, ca urmare a efortului susținut la care fusese supus de către călăreț, și, deznădăjduit, aruncă un burete îmbibat cu mai multe culori în acea parte a tabloului pe care nu reușea să o picteze, obținând astfel, nu prin artă ci prin noroc (ouj diaV tevcnh", ajllaV diaV tuvch"), efectul căutat. Acest episod, care apare și la Sextus Empiricus¹¹, reprezenta un loc comun în argumentația pro-Tuvch. În scrierea PeriV tuvch", atribuită lui Plutarchus și care conține o critică a teoriei conform căreia Tuvch este superioară înțelepciunii, episodul este prezentat ca unica situație în care norocul a depășit arta¹².

Ce face însă ca zeița să decidă să fie prezentă într-o acțiune asigurându-i astfel succesul și să sustragă alteia? Cum sunt explicate caracterul subit al schimbării sale de atitudine față de un individ? Singura explicație pe care autorul o oferă este „permanenta mișcare a divinității” (ejn kinhvsei o[n toV qei'on), prin intermediul căreia este interpretată

⁹ Cf. Or. 63, 3.

¹⁰ Cf. Amato E., op.cit., p. 22-23.

¹¹ Cf. Sext. Emp. Pyrrh. Hypot. 1, 28.

¹² Cf. Plut. De fort. 99b.

reprezentarea zeiței de către artiști alături de o sferă. Mișcarea divinității (h& kivnhsi" tou' qeou') ar putea fi pusă în legătură cu doctrina stoică în cadrul căreia zeul (Qeov") reprezintă principiul activ în opoziție cu materia (u@lh), care este principiul pasiv. De asemenea asocierea dintre divinitate și corpurile cerești și identificarea zeului suprem cu soarele, care, conform teoriei ptolemaice, se rotește în jurul pământului, ar putea sta la baza acestei afirmații. Aceeași idee apare și în tratatul *Despre regalitate* al lui Ecphantos¹³. Atât de strânsă era în concepția stoică legătura dintre mișcare și divinitate încât Cornutus propune ca etimologie a termenului qeov" verbul qevw (a alerga)¹⁴.

Deși nu rezolvă tensiunea dintre caracterul divin al Tuvch și amoralitatea unora dintre acțiunile acesteia, precum favorizarea oamenilor vicioși ori abandonarea bruscă a celor virtuoși, discursul reprezintă o mărturie prețioasă pentru popularizarea conceptului de *divinitas movens* care polarizase gândirea filosofico-teologică a epocii elenistice.

Discursul 64

Ca și în cazul Or. 63, acest discurs a provocat neîncrederea editorilor și a specialiștilor cu privire la includerea sa printre scrierile lui Dio Chrysostomus. A fost atribuit lui Favorinus din Arelate de către J. Geel¹⁵ și lui Maximus din Tir de către Wegehaupt¹⁶. Descoperirea unui papirus conținând discursul *De exilio* scris de Favorinus, din a cărui operă, cu excepția citărilor din alți autori, nu se conservase până atunci decât *Or. 37* din Corpus-ul dionian, a contribuit semnificativ la stabilirea lui Favorinus drept autor al textului¹⁷. Eugenio Amato a propus chiar și o dată pentru rostirea discursului: 138 p. Chr. Cât privește locul, acesta a fost socotit, pe baza anumitor indicii din discurs, ca fiind Neapolis în sudul Italiei.

Discursul 64 a fost redactat sub forma unei apologii a zeiței Tuvch. Favorinus își justifică poziția ca o reacție la acuzațiile care i se aduc zeiței.

Ceea ce surprinde încă de la început este mulțimea exemplelor, de natură mitologică, literară, istorică, de care de folosește autorul în susținerea propriilor argumente. În majoritatea cazurilor, acestea sunt doar menționate în treacăt, fără a se insista asupra lor, fiind socotite *topos*-uri ale practicii retorice și fiind deja bine cunoscute de către audiență: „oamenii o învinovătesc pe Tuvch pentru propriile lor slăbiciuni sufletești: Medeea pentru pasiunea sa,

¹³ ... kaiV ejn ta' tw' qeivw qevonto" ajeiV fuvsei (în Delatte L., *Les Traités de la Royauté d'Ecphante, Diotogène et Sthénidas*, Université de Liège, 1942, p. 27)

¹⁴ Cf. Cornutus, *Theol. Graec.* 1, 2-3.

¹⁵ Cf. Geel J., *Dionis Chrysostomi*..

¹⁶ Cf. Wegehaupt *De Dionis Chrysostomi Xenophontis sectatore*, Gottingae, 1896, p. 40 adn. 1.

¹⁷ Cf. Favorino di Arelate, *L'esilio*, edizione critica, traduzione e commento a cura di Adele Tepedino Guerra, Edizioni dell'Ateneo, 2007.

Midas pentru rugăciunea sa, Fedra pentru acuzația falsă, Alcemon pentru rătăcirile sale, Orestes pentru nebunia sa”.

După ce, în primele patru paragrafe, sunt recenzați cei care aduc reproșuri zeiței, autorul își începe apologia propriu-zisă prin menționarea puterii zeiței (duvnamî"). De vreme ce Tuvch, spre deosebire de divinitățile tradiționale, nu s-a bucurat niciodată de o istorie mușikhv, se face apel la reprezentările grafice ale acesteia. *Ekphrasis*-ul ia locul, în acest caz, interpretării alegorice, folosită în prezentarea divinităților tradiționale și prin intermediul căreia Heracle, de pildă, este socotit un campion al virtuții, iar muncile sale un simbol al luptei contra viciilor. Artiștii (oi& tecni'tai) o prezintă ca fiind promptă, gata de a interveni în treburile omenești, indiciu al schimbărilor subite ale sorții; ține în mâna dreaptă o cârmă (phdavlion), în călăuză a destinului omenești, iar în mâna stângă un coș cu fructe, simbol al binefacerilor pe care le împarte în rândul oamenilor.

Pierderea favorurilor zeiței a dus, în plan politic, la prăbușirea imperiilor asirian, medic, persan, lidian și atenian. *Topos*-ul succesiunii imperiilor sau teoria celor patru monarhii, a avut o largă răspândire în literatura greacă. Bost Pouderon, în studiul dedicat discursurilor 33, 34 și 35, citează în acest sens pasaje din Polybius (I,2), Dionysius din Halicarnassus (*Antiq. Rom.* I. 1, 2-3), Menander Rhetor (I, 354, 2-4/29-30) sau capitolul 7 al Cărții lui Daniel¹⁸. Forma clasică a acestei teorii o dă Plutarchus în *De Fortuna Romanorum*. Pentru scriitorul din Cheronea peregrinările Tuvch prin Asiria, Persia, Macedonia, Egipt și Siria, Cartagina au încetat odată cu sosirea zeiței la Roma, unde virtutea și pietatea poporului roman o determină să-și stabilească o rezidență permanentă¹⁹.

Tuvch este o divinitate cu multe nume, fiind identificată pe rând cu Nemesis, Elpis, Moira, Themis, Demeter, Pan, Leucothea, Dioscurii și Zeus. Această caracteristică apropie imaginea zeiței de cea prezentă în scrieri ditirambice precum imnul către Isis din *Măgarul de aur* al lui Apuleius²⁰. Epitetul poluwvnumo" apare cu referire la divinitate și într-o *Odă istmică* a lui Pindar²¹, precum și în *Imnul către Dionysius* din *Antologia palatină*²².

În a doua parte a discursului accentul se mută pe rolul zeiței de a pedepsi insolenta (qravssô") și încrederea excesivă în forțele proprii în detrimentul ajutorului divin (u@bri"). Sunt citate în acest sens exemplele lui Diogene Cinicul, al generalului atenian Timotheus, al

¹⁸ Cf. Bost Pouderon C., Dion Chrysostome. Trois discours aux villes, Or. 33-35, T. II: Commnetaires, bibliographie et index, Helios, Salerno, 2006, p. 137.

¹⁹ Cf. Plut. De fort. Rom., 4.

²⁰ Cf. Apul. Met. XI, 25.

²¹ Cf. Pind. Isthm. V.

²² Cf. Anthol, Palat. V, 1115.

lui Alexandru cel Mare și al lui Demetrius Poliorcetul. Aceștia sunt pedepsiți în virtutea caracterului „regal” care este prezent în cel mai înalt grad printre atributele zeiței (e[cei gaVr ejn au&th/' plei'ston ajeiV toV basilikovn) și care constă în nimicirea celor care se semeșesc peste fire²³.

Discursul se încheie cu citarea celebrului episod homeric în care Zeus stabilește sorțile oamenilor²⁴. Favorinus completează semnificația acestui pasaj prin inserarea rolului jucat în îndeplinirea celor prescrise de „părintele zeilor” de către Tuvch. Aceasta intermediază relația dintre oameni și divinitatea supremă; ea administrează și împarte oamenilor binefacerile sau pedepsele, punând în practică hotărârile divine.

Spre deosebire de Or. 63, în care prezența Tuvch este sinonimă cu eujdaimoniva, iar lipsa ei cu nenorocirea, în acest discurs este prezentată ca divinitatea de care depind atât binefacerile cât și necazurile care însoțesc destinul omenesc. Ea intervine direct în viețile oamenilor, aplicând pedepse și conferind favoruri. Ceea ce o îndepărtează de imaginea divinității prezentă în discursurile lui Dio Chrysostomus, este tocmai sublinierea caracterului justițiar care o face responsabilă pentru o parte cel puțin din nefericirea umană, în vreme ce în concepția de inspirație stoică a retorului din Prusa singurul responsabil pentru prezența răului în lume este omul. De asemenea, pluralitatea denumirilor prin intermediul cărora este adorată zeița, precum și adresarea directă w\ Tuvch (64, 14) denotă un tip de devoțiune străin moderației și caracterului perfect rațional al raportului om-divinitate specifice lui Dio Chrysostomus, și-l apropie de stilul ditirambic.

În concluzie, am văzut cum, printr-o punere în oglindă pe de o parte a discursurilor 63 și 64 și pe de alta a discursului 65, ies în prim-plan concesiile pe care Favorinus și autorul anonim al Or. LXIII le fac noilor forme de religiozitate, noii sensibilități religioase. Acestea ar fi: ideea unei divinități aflate într-o perpetuă mișcare, provenită cel mai probabil din astrologie în cazul Or. LXIII, tendința spre monoteism/henoteism, reflectată prin considerarea celorlalți zei drept simple variațiuni onomastice ale aceleiași divinități, Tuvch, precum și dorința stabilirii unui raport personal cu divinul pe care o denotă adresarea directă și tonalitatea poetică în cazul discursului LXIV.

²³ Cf. Or. 64, 19.

²⁴ Cf. Il. 24, 527.

BIBLIOGRAFIE:

Surse antice:

Anthologia Palatina în *The Greek Anthology V*, with an english translation by W. R. Paton, London: William Heinemann/ New York: G.P. Putman`s Sons, 1918.

Apuleius, *Metamorphoseon libri* în Apulée, *Les Métamorphoses*, trad. Paul Vallette, Les Belles Lettres, Paris, 1992.

Cornutus, *Theol. Graec.* 13

Dio Chrysostom, *Discourses 61-80.Fragments. Letters*, with an english translation by H. Lamar Crosby, , Harvard University Press, Cambridge Massachusetts, 1951

Favorinus în Favorino di Arelate, *L`esilio*, edizione critica, traduzione e commneto a cura di Adele Tepedino Guerra, Edizioni dell`Ateneo, 2007

Homeri Ilias recogneverunt brevique adnotatione critica instruxerunt D. Monro et T. Allen, editio tertia, Oxonii e Typographeo Clarendiniano, MCMXX,

Juvenalis în Juvénal, *Satires*, trad. P. de Labriolle et F. Villeneuve, Les Belles Lettres, Paris, 1996.

Pindari Carmina Cum Fragmentis, Editio Altera, edidit C. M. Bowra, Oxford University Press, 1947.

Plutarchus, *Moralia* în Oeuvres Morales de Plutarque traduite par Bicard, Lefèvre Éditeur, Paris, 1844 (<http://remacle.org/bloodwolf/historiens/Plutarque/index.htm>)

Sextus Empiricus în *Sextus Empiricus I: Outlines of Pyrrhonism*. With an english translation by R.G. Bury, Harvard University Press, Cambridge Massachusetts, 1933.

Autori moderni:

Van Nuffelen, P. van, *Rethinking the Gods. Philosophical Readings of Religion in the Post-Hellenistic Period*, Cambridge University Press, 2011.

Amato E., *Alle origine del «Corpus Dioneum»: per un riesame della tradizione manoscritta di Dione di Prusa attraverso le orazioni di Favorino*, Helios, Salerno, 1999.

Beaujeau J., *La religion romaine à l`apogée de l`Empire. La politique religieuse des Antonins (96 - 192)*, Les Belles Lettres, Paris, 1955.

Bost Pouderon C., *Dion Chrysostome. Trois discours aux villes, Or. 33-35, T. II: Commnetaires, bibliographie et index*, Helios, Salerno, 2006.

Brancacci A., *Rhetorike philosophousa. Dione Crisosostomo nella cultura antica e bizantina*, Bibliopolis, Napoli, 1985.

Cumont Franz, *Religiile orientale în păgânismul roman*, Herald, București, 2008

Delatte L., *Les Traités de la Royauté d'Ecphante, Diotogène et Sthénidas*, Université de Liège, 1942

Sfameni Gasparro G., *Religiile lumii elenistice* în Filoramo G. (coord.), *Istoria Religiilor, vol. I Religiile antice*, Polirom, 2008

Turcan R., *Culte orientale în lumea romană*, Editura Enciclopedică, București, 1998.

ACKNOWLEDGEMENT: *Această lucrare a fost sprijinită financiar în cadrul proiectului POSDRU/187/1.5/S/155397 cu titlul „Prin burse doctorale spre o nouă generație de cercetători de elită”, cofinanțat din Fondul Social European prin intermediul Programului Operațional Sectorial Dezvoltarea Resurselor Umane 2007–2013.*